

ПРАВО У ПОШУКАХ ЧИТАЧА
(ВІДСУТНЯ ПРАВОВА РЕАЛЬНІСТЬ ФРАНЦА КАФКИ)

С. МАКСИМОВ

*доктор юридичних наук,
член-кореспондент НАПрН України,
професор кафедри філософії
(Національний університет
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»)*

Н. САТОХІНА

*кандидат юридичних наук,
асистент кафедри філософії
(Національний університет
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»)*

На відміну від таких словосполучень і напрямків думки як «право і політика», «право і економіка», «право і культура», що є звичними для нас і не потребують додаткового обґрунтування, проблема взаємозв'язку права і літератури у кращому випадку сприймається як новий нетривіальний аспект осмислення права. Якщо в західній, особливо в англо-американській, юриспруденції дослідження в галузі права і літератури все ж таки представлені достатньо широко [1], то у вітчизняному правознавстві певний інтерес до цієї проблематики починає з'являтися тільки зараз.¹ При цьому спектр інтерпретацій теми «право і література» виявляється досить широким: від виявлення літературних образів права до використання літературних прийомів у промовах адвокатів та дидактичного застосування художніх творів. Водночас,

¹ Див., напр.: [2].

до будь-якого міждисциплінарного дослідження, право і література виявляються досить близькими вже за своєю природою, адже являють собою інтерпретацію фактів у розповіді і, таким чином, спосіб організації життя за допомогою мови. У свою чергу право може розглядатись як своєрідний текст, що підлягає прочитанню, а правова реальність – порівнюватись з художньою реальністю літературного твору. Однак якщо право є вимислом, то чийм? І кому належить прочитати це оповідання? Більш того, чи право взагалі потребує читача?

Право як оповідання: кореляція літературних і філософських інтерпретацій права

Уявлення про роль читача в літературі виражається у трьох несумісних позиціях. Традиційний, або наївний, підхід вимагає ставитись до вигаданих історій і характерів як до реальних подій і осіб, здобуваючи моральні уроки. Модерністська позиція трактує вигадані історії та характери як особливі артефакти, створені авторською уявою, які не повинні змішуватись з реальністю в силу моментів вибірконості і навмисності при їх створенні. Постмодерністський підхід передбачає поведження з вигаданими історіями і характерами як сформованими перспективою читача так само як і автора, розглядаючи їх як такі, що не мають жодних фіксованих і незмінних характеристик. Так, постмодерністська позиція наполягає на розмиванні різниці між автором і читачем (розглядаючи читачів як авторів), між текстом і коментарем (розглядаючи коментарі як первинні тексти) та між реальністю і вимислом (ставлячи під сумнів вимогу до описів реальності бути істинними).

Ці три позиції можуть бути застосовані й до права. Так, моралізм в літературі відповідає моралізму в праві: традиційна позиція натуралізму, що іноді трактується як наївна, полягає в тому, що право включає загальнозначущі соціальні цінності та має оцінюватись згідно з моральними нормами. Альтернативний підхід юридичних позитивістів полягає в тому, що право розглядається як специфічний артефакт, що відображує особливий різновид

навмисності. Постмодернізм вносить хаос у ці дві позиції шляхом ствердження, що моральний характер права може залежати від очевидця (читача), що природа правових інститутів може залежати від того, сприймаються вони переможцями або переможеними і що, відповідно, сама ідея, ніби право є річчю, про яку можна робити об'єктивні твердження, є безкінечним вимислом. Таким чином, право підлягає не виявленню, а відтворенню, являючи собою не поняття, що підлягає проясненню, а наративно структурований соціальний процес.

Як це не дивно, останній підхід виявляється найгуманнішим з усіх, адже тільки тут людина вперше опиняється в центрі правової реальності: саме вона виявляється джерелом правових смислів, автором і читачем водночас. Інакше кажучи, саме людина робить те чи інше явище правовим.

Подібним чином Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі у книзі «Кафка. До мінорної літератури» відмовились від того, щоб розуміти Ф. Кафку, оскільки, на їх думку, розуміти в ньому нема чого. І все ж інтерпретація Дельоза/Гваттарі існує, адже вона дозволяє відкинути деякі традиційні версії, тобто запровадити певну політику інтерпретацій, у їх випадку таку, що працює на шизоаналітичну теорію [3], поряд з численними альтернативними тлумаченнями творчості письменника. Але Ф. Кафка виявляється цікавим для нас не тільки тим, що він як ніхто інший звільняє читача, а й тим, що пропонує власне бачення світу права, який виявляється водночас існуючим і не існуючим, настільки ж абсурдним, як і перевантаженим смислом. Хто ж такий Ф. Кафка як читач права? І хто такі ми як читачі «Процесу»?

Відсутня правова реальність Франца Кафки

Дивним чином достатньо посередня біографія Ф. Кафки і його зовсім невеликий архів, який до того ж відповідно до заповіту автора підлягав знищенню, невдовзі після смерті письменника породили астрономічну кількість усіляких інтерпретацій і тлумачень. Так виникає кафкознавство – згідно з іронічним визначенням М. Кундери, «дискурс, призначений для кафковедизації

Кафки» [4, с. 50]. Деякі тлумачі бачать у «Процесі» просто опис австрійського законодавства і одного дня з життя Ф. Кафки. У 30-ті роки ХХ століття у його творах починають бачити пророцтва. А на початку ХХІ століття – описання закону в постмодерністському світі, закону, що приносить тривогу і відчай замість справедливості, яка так і залишається недосяжною [5, с. 176]. Для одних тлумачів Кафка перш за все релігійний мислитель, інші вбачають у його творах психоаналітичні, екзистенціалістські, марксистські або політичні алегорії, тоді як для третіх він залишається великим романістом і яскравим представником модерністського мистецтва.

Але, можливо, секрет привабливості Кафки саме і полягає в тому, що його тексти, в силу своєї ніби незавершеності й свідомого ухилення від зрозумілості, або, за Ж. Дельозом, «вислизання», мають універсальну метафоричність, будучи максимально відкритими для інтерпретації, але ніколи не отримуючи свого повного витлумачення. У цьому зв'язку доречно згадати вказівку В. Беньяміна на те, що притчі Ф. Кафки – це не зовсім притчі, «але водночас не хочуть, щоб їх приймали за чисту монету; скоріше вони створені для того, щоб їх цитували, розповідали для тлумачення [6, с. 66]. Так, сам Ф. Кафка виявляється для нас незбагненним, але водночас заворює читача своєю незбагненністю, як і створена ним реальність.

Кафкіанська реальність постає як світ, у якому все на диво зрозуміло та незрозуміло, можливо та неможливо, реально та ірреально. І найбільш показовим зрізом цієї дійсності, через який ми власне і потрапляємо у світ Ф. Кафки, виявляється реальність права!

Що ж являє собою права реальність «Процесу» – роману, що, як відзначає В. Беньямін [6, с. 66], ніби розгорнутий з параболи «Біля брами Закону» – притчі, яку розповідає священник головному герою роману?

Йозеф К., який, «не зробивши нічого поганого»,² потрапляє під арешт і виявляється втягнутим у загадковий процес, виявляє себе у світі незліченних канцелярій і чиновників, суддів і адвокатів, клопотань і доносів, допитів і

² Тут і далі цитати наводяться за: [7].

слухань... Але тільки не у світі права. Адже за формальною складовою правової реальності ми так і не виявляємо ніякого смислового змісту. Приставлена до героя варта постійно посилається не якісь приписи, при цьому, ніколи не уточнюючи, що саме вони приписують. Прості виконавці не тільки «не уповноважені давати пояснення», але, як ми бачимо пізніше, і не можуть цього зробити, оскільки нічого не знають ані про таємничий процес, ані про право в цілому. Більш того, схоже, що таких знань не має взагалі ніхто, адже навіть у книжках слідчого, які, здавалося б, мали пролити світло на те, що відбувається, герой виявляє тільки непристойні картинки. Так само у згаданій притчі про браму Закону доступ до останнього перепиняє охоронець, проте і він нічого не знає про те, що приховує брама. Відомо лише про існування інших охоронців, «один могутніший за іншого». Таким чином, соціальна організація постає у вигляді певного лабіринту. Однак обвинувачений, що загубився у ньому, все ж змушений рухатись назустріч своїй загибелі, адже тільки так він зможе довідатись нарешті, у чому його провина (так, принаймні, йому уявляється).

Цікаво, що, крім головного героя, ніхто тут і не шукає права. Численні персонажі роману – усього лиш частини системи, яким для успішного функціонування у ній взагалі не потрібні ані розуміння того, що відбувається, ані уявлення про належне, оскільки ставши органічною складовою «лабіринту», ніби розчинившись у ньому, вони вже не потребують виходу. Так, ніхто з багатьох поколінь будівників, про яких розповідає Ф. Кафка у притчі «Як будувалась Китайська стіна» [8], по суті, не має уявлення про грандіозну споруду. Однак існують численні легенди, що виникли у зв'язку зі спорудженням стіни, які, втім, «жодна людина своїми очима і своїм виміром ніяк перевірити не могла із-за величезної протяжності стіни», як не дано було нікому осягнути імператорську владу. Все, що залишається оповідачу, – це визнати, що «керівники існували завжди і рішення звести стіну – також».

Дещо подібне опише пізніше Х. Арендт, аналізуючи феномен тоталітарної свідомості. Одвічну проблематичність філософської думки вона

протиставляє тотальному поясненню, що пропонується тією чи іншою ідеологією, і в якому немає місця людській свободі, невід'ємній від здатності особистості мислити. Тоталітарна правосвідомість прагне безпосередньо виконувати закон Історії або Природи, не трансформуючи його в норми індивідуальної поведінки, а розглядаючи його втіленням людство в цілому. Таким чином, місце інтерсуб'єктивно погоджених правил поведінки займає тотальний терор, покликаний забезпечити силам природи чи історії вільний біг, що не загальмовується ніякою стихійною, вільною дією людини. Людська багатоманітність ніби зникає в одній гігантській людині [9, с. 599–604]. А правова реальність як реальність належного підмінюється реальністю «об'єктивних» законів руху: терор тільки приводить до виконання смертний вирок, який вже винесений природою «неповноцінним расам» або історією «відмираючі класам». Ці закони не потребують ані розуміння, ані визнання, ані суб'єкта взагалі, оскільки, на відміну від ідеї належного, що складає основу права і завжди вимагає дискурсу, світ природи тотожний самому собі. «Об'єктивна» у цьому сенсі імператорська влада у притчі про Китайську стіну, «об'єктивна» надскладна бюрократична машина, зображена у романі «Замок» [10], такою є і квазіправова реальність «Процесу»: ніхто не здатен її змінити; втім, ніхто цього і не прагне. Але ось чому?

Як відзначає Х. Арндт, базисний досвід, на який спирається тоталітаризм, відомий і не чужий людині – це ізоляція від ближнього і всезагальна самотність, що унеможлиблює будь-яке розуміння. Адже навіть досвід чуттєвого сприйняття залежить від загального здорового глузду, без якого ми були б обмежені лише ненадійними показниками власних почуттів [9, с. 615–622]. Тим більше, це стосується світу правових феноменів, що досягається нами тільки в дискурсі, але водночас у цьому ж дискурсі і відтворюється. Так, ситуація нерозуміння у тоталітарному суспільстві має в своєму підґрунті, з одного боку, стирання відмінностей і таким чином руйнування простору особистої свободи як здатності створення нового, а з іншого, відчуження людини від інших, розрив з традицією та вкоріненому у ній здоровому глузді.

Звідси – неможливість розуміння правової реальності та її відтворення, що загрожує в кінцевому підсумку заміною останньої неправовими за своєю сутністю інструментами примусу. Адже у розумінні суб'єктивна свобода не тільки виходить за власні межі та потрапляє у простір інших, утворюючи багатовимірний інтерсуб'єктивний світ, а віднаходить себе у завжди-вже-існуючій традиції, дозволяючи останній говорити крізь себе. Відповідно, нерозуміння призводить не тільки до втрати відчуття правової реальності, а й до зникнення останньої.

Кафкіанська реальність – це і є реальність тотального нерозуміння. При цьому право незбагненне не в силу своєї закритості для розуміння, а в силу своєї відсутності. Його немає, оскільки немає правових суб'єктів, здатних відтворювати правові смисли. Світ «Процесу» – це світ, у якому неможливе (та й не потрібне) мислення, оскільки в цьому світі немає місця свободі і людській суб'єктивності. За великим рахунком, єдиний суб'єкт в романі – це головний герой, який все ж має деякі уявлення про право («Адже К. живе у правовій державі, всюди панує мир, всі закони непорушні, хто ж наслідився нападати на нього у його власному житті?») Проте саме в силу своєї самотності він від початку приречений на те, щоб бути поглиненим системою, як приречена на зникнення будь-яка суб'єктивність поза вільною комунікацією. Сам процес, по суті, і виявився судом над індивідуальною свободою. І якщо релігійні тлумачення роману вбачають у процесі відмову від людської сутності як умову наповнення Богом (формулювання А. Аствацатурова [11]), то політичні являють собою прочитання «Процесу» як тоталітарної антиутопії. Разом з тим, при уважному розгляді ми цілком можемо знайти в романі ресурси для того, щоб стати метафорою і сучасної ситуації забуття правових смислів, втрачаючи які правова реальність стає глибоко неправовою. Мабуть, не випадково абсурдність світу взагалі починається у Ф. Кафки саме з абсурду правового. Чому ж правова реальність «Процесу» не наділяється смислом? І наскільки реальна така реальність?

Відсутній читач

І все ж Ф. Кафка зображує цілком реальний світ, упускаючи лише одну деталь, відсутність якої і надає відчуття ірреальності. Що, втім, стає очевидним для читача далеко не одразу, але, ставши таким, набуває значення потужного експлікативного аргументу. Правова реальність Ф. Кафки – це відсутня реальність, оскільки відсутній правовий суб'єкт, здатний надати правовий сенс тому, що відбувається. Інакше кажучи, відсутній читач, здатний прочитати текст, який тільки і може бути конституційований у цьому прочитанні. Письменник виходить за межі правдоподібності «не для того, щоб вирватися зі світу реальності, а щоб краще схопити його суть» (М. Кундера [4, с. 63]). Кафкіанська реальність – це світ, у якому ми живемо, але ніби побачений не нами, не людським поглядом. Це світ, у якому відсутній сенс, але якому цей сенс і не потрібний. І тільки людина, що дивиться на нього крізь призму власної свободи, вимагає сенсу і привносить його у світ. Чому ж не вимагають його герої Ф. Кафки? І чи набагато ми відрізняємось від них?

У цьому сенсі завжди актуальним залишається спостереження Х. Арндт щодо широко розповсюдженого у суспільстві страху перед судженням, за яким ховається підозра, що ніхто не діє вільно і що, відповідно, ніхто не несе відповідальності за свої вчинки. У кафкіанській реальності неможливе особисте судження – людська здібність, що дозволяє нам судити раціонально, не піддаючись емоціям чи егоїстичним інтересам, і при цьому функціонує спонтанно, тобто не спираючись на правила і стандарти, під які можна підвести особливі випадки, але, навпаки, створюючи свої власні принципи завдяки самій роботі судження. Саме колапс особистого судження призводить до того, що бюрократія виявляється правлінням нікого і з цієї причини вона є найменш людиною і найбільш жорстокою формою правління [12, с. 49, 58, 63].

У цій нелюдській системі гвинтиків і втілена межа прагнень будь-якої влади, що, як певний порядок, завжди намагається не просто підкорити собі особистість, але поглинути її цілком і повністю, що й відбувається з головним героєм у «Процесі» та «Замку», і найяскравішим символом чого у Ф. Кафки є

грандіозна за своїми масштабами Китайська стіна. При цьому зовсім не важливою стає сутність самої влади: «Настільки велика наша країна, що жодній казці не охопити її... палац імператора – лише крапочка. Однак імператор як поняття, звісно, величезний...». Величезний як символ і Закон у притчі про охоронця, але до нього не підступитись, ані селянину, ані навіть самому вартовому. Тому «якщо б з таких явищ ми зробили висновок, що, по суті, в нас ніякого імператора немає, ми були б не так далекі від істини». Проте, незважаючи на те що народ ніяк не може витягти на світло такий, що загубився десь в Пекіні, образ імператора, йому все ж хочеться «притиснути його до своїх вірнопідданських грудей, які тільки й прагнуть хоча б раз відчутти це торкання і в ньому розчинитись».

Так, найціннішим для нас предметом осмислення виявляється зовсім не те, про що говорить письменник, а те, про що він красномовно мовчить, але що ми поки що здатні почути. Справа тут навіть не в пророцькому дарі Ф. Кафки, а в тому, що загроза, в повній мірі втілена у кафкіанській реальності, завжди від початку ховається у правовій дійсності, чи то дійсність 1910-х, 1930-х або 2000-х. І, схоже, природа цієї загрози носить характер не тоталітарний, комуністичний або ліберальний, а глибоко антропологічний, що є по суті антрополого-правовим.

Головний герой «Процесу» Йозеф К. виявляється нездатним прочитати право як текст, не володіючи жодною мовою для цього і не маючи можливості таку мову створити, адже мова передбачає існування принаймні двох суб'єктів, в той час як К. залишений на самоті. За відсутності читача текст виявляється абсурдним нагромадженням беззмістовних форм: замість правової реальності виявляємо безглузду бюрократичну машину. Водночас сам роман як інтерпретація світу права автором потребує свого читача, як потребує його й будь-яка правова реальність для того, щоб залишатись такою.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Morawetz Th.* Law and Literature / Th. Morawetz // A Companion to the Philosophy of Law and Legal Theory. – Oxford : Blackwell, 1996. – P. 672–693.
2. *Право и литература* : Сборник тезисов Восьмых философско-правовых чтений памяти академика В. С. Нерсисянца (2 октября 2013 г.) – М., 2013. – 46 с.
3. *Кралечкин Д.* Кафка Делеза/Гваттари: одна болезнь на двоих / Д. Кралечкин [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://censura.ru/articles/kafkabug.htm>.
4. *Кундера М.* Нарушенные завещания: эссе / М. Кундера. – СПб. : Азбука-классика, 2006. – 320 с.
5. *Douglas-Scott S.* Law after Modernity / S. Douglas-Scott. – Oxford; Portland, Oregon : Hart Publishing, 2013. – 413 p.
6. *Беньямин В.* Франц Кафка / В. Беньямин. – М. : Ad Marginem, 2000. – 318 с.
7. *Кафка Ф.* Процесс / Ф. Кафка. – СПб. : Азбука-классика, 2004. – 320 с.
8. *Кафка Ф.* Как строилась Китайская стена / Ф. Кафка // Пропавший без вести. – М. : АСТ : АСТ МОСКВА : Транзиткнига, 2006. – 651 с.
9. *Арендт Х.* Истоки тоталитаризма / Х. Арендт. – М. : ЦентрКом, 1996. – 672 с.
10. *Кафка Ф.* Замок / Ф. Кафка. – СПб. : Азбука-классика, 2005. – 480 с.
11. *Аствацатуров А.* Франц Кафка: человек и власть. Теории и практики / А. Аствацатуров [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://astvatsaturov.com/tag/kafka/>.
12. *Арендт Х.* Ответственность и суждение / Х. Арендт. – М. : Изд. Института Гайдара, 2013. – 352 с.

Максимов С. И., Сатохіна Н. И. Право у пошуках читача (Відсутня правова реальність Франца Кафки)

Анотація. У статті проводиться аналогія між правовою реальністю і реальністю художнього вимислу, між правовим суб'єктом і читачем роману. На прикладі творів Франца Кафки автори демонструють, яким чином текст може конституюватися своїм читачем, а правова реальність – відтворюватися правовим суб'єктом, наділеним здатністю судження.

Ключові слова: правова реальність, правовий суб'єкт, текст, читач, здатність судження, інтерсуб'єктивність, правові смисли.

Максимов С. И., Сатохина Н. И. Право в поисках читателя (Отсутствующая правовая реальность Франца Кафки)

Аннотация. В статье проводится аналогия между правовой реальностью и реальностью художественного вымысла, между правовым субъектом и читателем романа. На примере произведений Франца Кафки авторы демонстрируют, каким образом текст может конституироваться своим читателем, а правовая реальность – воспроизводиться правовым субъектом, наделенным способностью суждения.

Ключевые слова: правовая реальность, правовой субъект, текст, читатель, способность суждения, интерсубъективность, правовые смыслы.

Maksymov S., Satokhina N. Law in Search of the Reader (Franz Kafka's Absent Legal Reality)

Summary. The article draws an analogy between legal reality and the reality of artistic fiction, between the legal subject and the reader of the novel. With the works of Franz Kafka authors demonstrate how the text can be constituted by his reader and how the legal reality can be reconstituted by the legal subject endowed with the capacity of judgment.

Key words: legal reality, legal subject, text, reader, capacity for judgment, intersubjectivity, legal senses.